

ראש הישיבה - הרב ישראל פרידמן בן-שלום

'הא לן והא להו' השתקפות החיים בארץ ישראל בספרות האגדה

הקדמה

במאמר זה אנסה להראות כיצד תורמת האגדה, כאשר משתקפים בה החיים ממש, להבנת הסוגיה ההלכתית – 'הלכה למעשה'.¹

לפני שניגש לנושא עצמו, יש להקדים כמה נקודות:

1. לימוד הגמרא צריך לחנך אותנו. הגמרא אמורה להביא אותנו ליצור קשר נפשי ישיר כלפי התנאים והאמוראים. ביצירת המפגש הזה עלינו להיעזר בנושאי הכלים של הגמרא - המפרשים הקדושים, ענקי הרוח. על ידי צורת לימוד כזו יכול כל אחד להפוך להיות לתלמיד, לא רק של רבו - גדול ככל שיהיה - אלא גם של רבי יהושע בן חנניה, רבי אליעזר בן הורקנוס, רבי עקיבא וכו', וכמאמר רב גידל (גידול) בירושלמי:

כל האומר שמועה מפי אומרה יהא רואה בעל השמועה כאלו הוא עומד כנגדו, ומה טעמא - אך בצלם יתהלך איש.

(ירושלמי שבת פ"א ה"ב, ג ע"א)²

2. בדרך כלל, כל דף גמרא בנוי כ'מלאכת מחשבת'. לא ניתן לבתר את הסוגיה ולומר שאנו לומדים את ההלכה לחוד ואת האגדה לחוד, זאת מפני שלא ניתן להבין את הסוגיה ההלכתית ללא האגדה,³ וכן להפך. יתרה מזאת, הגמרא לפעמים מזהה בין המושגים הלכה ואגדה:

¹ הדברים שלפניכם הם עיבוד של המערכת לדברים שנאמרו ביום העיון באגדה תשס"ט.

² וכן שם, שקלים פ"ב ה"ה, מז ע"א; ושם, קידושין פ"א ה"ז, סא ע"א - בשינויים קלים.

³ דוגמה מובהקת לסוגיה שבה ההלכה והאגדה משולבות וקשורות זו בזו, מופיעה כבר בתחילת הש"ס – בבלי ברכות, ג ע"א. לאורך הסוגיה שם יש מעבר מהלכה לאגדה ולהפך כמה פעמים.

תנו רבנן: אין עומדין להתפלל לא מתוך עצבות, ולא מתוך עצלות, ולא מתוך שחוק, ולא מתוך שיחה, ולא מתוך קלות ראש, ולא מתוך דברים בטלים אלא מתוך שמחה של מצוה. וכן לא יפטר אדם מחברו לא מתוך שיחה, ולא מתוך שחוק, ולא מתוך קלות ראש, ולא מתוך דברים בטלים - אלא מתוך דבר הלכה, שכן מצינו בנביאים הראשונים שסיימו דבריהם בדברי שבח ותנחומים וכן תנא מרי בר בריה דרב הונא בריה דרבי ירמיה בר אבא: אל יפטר אדם מחבירו אלא מתוך דבר הלכה, שמתוך כך זוכרהו.

כי הא דרב כהנא אלויה לרב שימי בר אשי מפום נהרא עד בי צניתא דבבל; כי מטא להתם, אמר ליה: מר, ודאי דאמרי אינשי: הני צניתא דבבל איתנהו מאדם הראשון ועד השתא? אמר ליה: אדכרתן מילתא דרבי יוסי ברבי חנינא, [תרגום - כמו כאשר רב כהנא ליווה את רב שימי בר אשי מהעיר פום נהרא עד מקום הדקלים שבבבל. כאשר הגיעו לשם, אמר לו (רב כהנא לרב שימי בר אשי): אדוני, האם נכון מה שאומרים האנשים, שעצים אלו ישנם מימי אדם הראשון עד עכשיו? אמר לו: הזכרתני דבר שאמר רבי יוסי ברבי חנינא] דאמר רבי יוסי ברבי חנינא: מאי דכתיב: 'בארץ אשר לא עבר בה איש ולא ישב אדם שם'? וכי מאחר דלא עבר, היאך ישב? אלא לומר לך, כל ארץ שגזר עליה אדם הראשון לישב נתיישרה, וכל ארץ שלא גזר עליה אדם הראשון לישב לא נתיישרה. (ברכות לא ע"א)

רואים כאן שלאחר שהגמרא דיברה על הצורך להיפטר מחברו בדבר הלכה, היא מביאה מעשה שבו למעשה אמוראים נפרדו זה מזה בדברי אגדה.⁴

3. יש להבדיל בין האגדה הבבליית לבין האגדה הארצישראלית.⁵ מדובר בעולמות שונים. אתן כאן דוגמה אחת. האגדה מספרת על הסכסוך הגדול בין רבי יוחנן לריש לקיש:

...יומא חד הוו מפלגי בי מדרשא, הסייף והסכין והפגיון והרומח ומגל קציר מאימתי מקבלין טומאה, משעת גמר מלאכתן, ומאימתי גמר מלאכתן? רבי יוחנן: אמר משיצרפם בכבשן, ריש לקיש אמר: משיצחצחן במים. אמר ליה: לסטאה

⁴ בירושלמי (ברכות פרק ה הלכה א, ח ע"ד) אנו מוצאים שההכוונה היא לעמוד לתפילה ולהיפרד מחברו מתוך דבר של תורה, מושג הכולל בתוכו הן אגדה, במובן הרחב שלה, והן הלכה:

תני: לא יעמוד אדם ויתפלל לא מתוך שיחה ולא מתוך שחוק ולא מתוך קלות ראש ולא מתוך דברים בטלין אלא מתוך דבר של תורה. וכן אל יפטר אדם מתוך חבירו לא מתוך שיחה ולא מתוך שחוק ולא מתוך קלות ראש ולא מתוך דברים בטלים אלא מתוך דבר של תורה. וכן מצינו בנביאים הראשונים שהיו חותמין את דבריהם בדברי שבח ובדברי נחמות... אף אליהו לא נפטר מאלישע אלא מתוך דבר של תורה - 'ויהי המה הולכים הלון ודבר' - במה היו עוסקין? רבי אחווא ביר' זעירא אמר: בקרית שמע היו עוסקין... רבי יודה בן פזי אמר: בבריאת עולם היו עוסקין... רבי יודן בריה דרבי איבו אמר: בנחמות ירושלים היו עוסקין... ורבנן אמרין: במרכבה היו עוסקין... רב ירמיה אמר: לא יעמוד אדם ויתפלל אלא מתוך דין של הלכה...

⁵ וראו את דבריו הנפלאים של הרב קוק בנידון זה: אגרות הראי"ה, א, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, אגרת קג, עמ' קכב-קכח. וראו גם: שם, אגרת צו, עמ' קיא-קיד.

בלסטיותיה ידע. אמר ליה: ומאי אהנת לי? התם רבי קרו לי, הכא רבי קרו לי. אמר ליה: אהנא לך דאקרביןך תחת כנפי השכינה. חלש דעתיה דרבי יוחנן, חלש ריש לקיש. אתאי אחתיה קא בכיא, אמרה ליה: עשה בשביל בני, אמר לה: 'עזבה יתומיך אני אחיה', עשה בשביל אלמנותי, אמר לה: 'ואלמנותיך עלי תבטחו'. נח נפשיה דרבי שמעון בן לקיש והוה קא מצטער רבי יוחנן בתריה טובא. אמרו רבנן: מאן ליזיל ליתביה לדעתיה, ניזיל רבי אלעזר בן פדת דמחודדין שמעתתיה. אזל יתיב קמיה. כל מילתא דהוה אמר רבי יוחנן, אמר ליה תניא דמסייעא לך. אמר: את כבר לקישא?! בר לקישא - כי הוא אמינא מילתא הוה מקשי לי עשרין וארבע קושייתא, ומפרקינא ליה עשרין וארבעה פרוקי, וממילא רווחא שמעתא - ואת אמרת תניא דמסייע לך? אטו לא ידענא דשפיר קאמינא?! הוה קא אזיל וקרע מאניה וקא בכי ואמר: היכא את בר לקישא? היכא את בר לקישא? והוה קא צוח עד דשף דעתיה [מיניה], בעו רבנן רחמי עליה ונח נפשיה.

(בבא מציעא פד ע"א)

[תרגום: יום אחד נחלקו בבית המדרש, הסייף והסכין והפגיון והרומח ומגל קציר מאימתי מקבלין טומאה, משעת גמר מלאכתן, ומאימתי גמר מלאכתן? רבי יוחנן אמר משיצרפם בכבשן, ריש לקיש אמר, משיצחצחן במים. אמר לו: שודד אתה, ואתה "מבין" בעניינים אלו. אמר לו: מה הועלת לי? שם קראו לי רבי (ראש השודדים), וכאן קוראים לי רבי. אמר לו: הועלתי לך שקירבתיך תחת כנפי השכינה. חלשה דעתו של רבי יוחנן, וחלה ריש לקיש. באה אחותו ובכתה לפניו, אמרה לו: עשה בשביל בני, אמר לה: 'עזבה יתמיך אני אחיה', עשה בשביל אלמנותי, אמר לה: 'ואלמנותיך עלי תבטחו'. נפטר ריש לקיש, והיה רבי יוחנן מצטער מאוד על חסרונו. אמרו חכמים: מי ילך ליישב את דעתו? ילך רבי אלעזר בן פדת שהלכותיו מחודדות. הלך, ישב לפניו. לכל דבר שרבי יוחנן היה אומר, הביא לו רבי אלעזר חיזוק מברייטא. אמר (רבי יוחנן): האם אתה כמו בן לקיש?! בן לקיש - כשהייתי אומר דבר, היה מקשה לי 24 קושיות, והייתי מתרץ לו 24 תירוצים, וע"י כך היתה ההלכה מתיישבת היטב - ואילו אתה מביא לי חיזוק מברייטא, וכי איני יודע שדבריי נכונים?! היה (רבי יוחנן) הולך וקורע את בגדו ובוכה, ואמר: היכן אתה בן לקיש? היכן אתה בן לקיש? והיה צועק עד שיצאה דעתו ממנו, וחכמים התפללו עליו והוא מת].

באגדה זו ישנם הרבה קשיים, הן בפרטים והן במהות הדברים. נעלה כאן כמה מהם:
א. קשה להבין כיצד רבי יוחנן, גדול אמוראי ארץ ישראל, אינו מוכן להיענות לבקשת אחותו להתפלל על ריש לקיש שלא ימות!⁶ יתרה מזאת, הייתכן שרבי יוחנן עבר במפורש על איסור

⁶ בכל אופן, על פי המסופר בודאי לא הוא גרם לפטירתו של ריש לקיש, כפי שטען אחד החוקרים, אלא רק 'חלשה דעתו', כהגדרת הגמרא, ומהשמים עשו זאת.

'אונאת דברים' כלפי אדם שחזר בתשובה,⁷ ואיננו מוצאים שום חרטה מצדו על כך?! זאת ועוד, הייתכן שכל צערו של רבי יוחנן לאחר פטירתו של ריש לקיש הוא על כך שכעת אין לו חברותא מחודד מספיק?! אתמהא! צריך לזכור שמטרת האגדה, עוד יותר מההלכה, היא לחנך אותנו, ואי אפשר לומר שזו אגדה בעלמא המספרת לנו סיפורי סרק ללא תכלית.

ב. כאשר רבי יוחנן מתאבל על ריש לקיש, החכמים סביבו מחפשים עבורו משהו שיחליף את ריש לקיש. לבסוף מביאים לו את רבי אלעזר בן פדת. הייתכן הדבר? הרי רבי אלעזר בן פדת היה תלמידו המובהק של רבי יוחנן מלכתחילה. לא ייתכן שצריך היה לחפש כדי למצוא אותו, ולא ייתכן שהוא הכיר את רבי יוחנן רק לאחר פטירתו של ריש לקיש.⁸

ג. המחלוקת שבה נחלקו רבי יוחנן וריש לקיש היא הלכה פסוקה במשנה (כלים פ"ד מ"ה), כשההלכה בעניין זה היא לא כרבי יוחנן ולא כריש לקיש. הייתכן ששני אמוראים גדולים אלו לא

⁷ זהו איסור המפורש במשנה, כבא מציעא, פ"ד מ"י: 'אם היה בעל תשובה, לא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים', וכן בברייתא בגמרא שם, נח ע"ב, ונפסק להלכה ברמב"ם, ספר המצוות, מצות לא תעשה רנא (אונאת דברים היא מצות לא תעשה בפני עצמה!). הלכות מכירה פ"ד ה"ג.

⁸ אם נרצה להגיע אל האמת בעניין זה נפתח בסיפור אחר, המופיע בירושלמי (מגילה פ"א ה"א, עב ע"ב): רבי יוחנן עבד תלת שנין ופלג דלא נחית לבית וועדא מן צערא. בסופה חמא רבי אלעזר בחילמיה, למחר סיני נחת ומחדת לכוין למילה, עאל ואמר קומיהון... [תרגום – רבי יוחנן, במשך שלוש שנים וחצי לא הגיע לבית הוועד בגלל הצער (מחלה). בסוף (התקופה) ראה רבי אלעזר בחלומו, שמחר "סיני" (רבי יוחנן) יגיע ויחדש לכם דבר. נכנס (רבי יוחנן) ואמר לפניכם...]

רואים מכאן שרבי אלעזר, בתור תלמיד של רבי יוחנן, הודיע לחכמים על בואו של רבו לבית המדרש, וזאת לאחר שלוש שנים וחצי שהוא נמנע מכך. תיאור זה לא עולה בקנה אחד עם המתואר בסיפור בבבלי, שבו לכאורה רבי יוחנן הכיר את רבי אלעזר רק לקראת פטירתו משיגעון על מותו של ריש לקיש.

גם מסיפור נוסף על רבי יוחנן, המופיע בירושלמי ברכות (פ"ב ה"א, ד ע"א), עולה שרבי אלעזר היה תלמיד של רבי יוחנן במשך שנים רבות:

רבי יוחנן הוה מיסתמיך (נסמך, נשען) על רבי יעקב בר אידי (חכם ארצישראלי בדור השני-שלישי), והוה רבי אלעזר חמי ליה ומיטמר מן קדמוי (רואהו ומתחבא מפניו). אמר (רבי יוחנן): הא תרתין מילין הדין בבליא עביד בי, חדא דלא שאל בשלומי, וחדא דלא אמר שמועתא משמי (= שני דברים עשה בי הבבלי הזה, אחד שלא שאל בשלומי ואחד שלא אמר שמועה בשמי). אמר ליה: (רבי יעקב בר אידי) כך אינון נהגין גביהן, זעירא לא שאל בשלמיה דרבה, אינון (= כך הם נוהגים אצלם, הקטן אינו שואל בשלום הגדול, כי הם) מקיימין "ראוני נערים ונחבאו" (איוב כט, ח). מי מהלכין חמי ליה חד בית המדרש (עד שהם מהלכים ראו בית מדרש אחד). אמר ליה (רבי יעקב לרבי יוחנן): הכא (כאן) הוה רבי מאיר יתיב דריש ואמר שמועתא מן שמיה (שמועה בשם) דרבי ישמעאל ולא אמר שמועתא מן שמיה דרבי עקיבא. אמר ליה (רבי יוחנן): כל עלמא ידעין דרבי מאיר תלמידיה דרבי עקיבא. אמר ליה (רבי יעקב): כל עלמא ידעין דרבי אלעזר תלמידיה דרבי יוחנן. (רבי יעקב שואל את רבי יוחנן) מהו מיעבור קומיי אדוריי צילמיה (האם מותר לעבור לפני צלם אדוריי - של עבודה זרה)? אמר (רבי יוחנן): מה, איתפליג ליה איקר? ! אלא עבור קומי וסמי עיניה (= מה, אתה חולק לו כבוד [בכך שאינך עובר לפניו]? ! אלא עבור לפניו וסמא את עיניו). אמר ליה (רבי יעקב): יאות עבד רבי אלעזר דלא עבר קומיך (יפה עושה רבי אלעזר שאינו עובר לפניך). אמר (רבי יוחנן): רבי יעקב בר אידי, יודע אתה לפייס!

הכירו את ההלכה שבמשנה? ואפילו נניח שלא הכירו או שכחו - מה שכמובן לא מסתבר - מדוע בגמרא לא הקשו עליהם מהמשנה, כפי שהגמרא עושה בדרך כלל?⁹

בירושלמי ובאגדות הארצישראליות, אין זכר לעימות בין רבי יוחנן וריש לקיש¹⁰ ולסוף הטרגי של שניהם. את ההבדל הזה בין התלמוד הבבלי למקורות הארצישראליים יש תמיד לקחת בחשבון.¹¹

4. יש להבין שהאגדות בארץ ישראל נוצרו במידה רבה כדרשות בבית הכנסת ובבית המדרש. מטרת הדרשות הללו היא לחנך, לתקן, למחות נגד עוול ולבשר את הגאולה. בהקשר זה, ברצוני להביא כמה מילים של גדליהו אלון, שיבהירו לנו את מטרתה וחיבותה של האגדה ביחס לעם:

עיקרן של הדרשות לעם בשבתות היה, כאמור, באגדה. כאן היו חכמים מעלים בפני הרבים את הגותם הדתית והלאומית והמוסרית-חברתית, משמיעים דבריהם בפשטות ובדרך "המושכת לבו של אדם", בלא לוותר על הממש הרעיוני ועל התביעה המעשית. נאומיהם היו דברי תוכחה והתרסה כלפי מציאות חברתית רעה. נתבעים היו השומעים להתחזק בפני פורענויות, ניטעות היו בליבותיהם אהבה ומסירות נפש לאומה ולתורה ולאֵלֵהֶּם; מצטיירים היו לעיניהם ימות המשיח, הגאולה העתידה לבוא ו"העולם החדש" שיהא מסולק מכל רעה ורשע ומטוהר מכל שחיתות ופגם; ניעורות היו התקוות והכיסופים ל"עולם שכולו טוב", שאינו עשוי להתממה ולבוא [...] היו בהן בדרשות הללו אף משום הדרכה וזירוז ונקיטת עמדה כלפי שאלות אקטואליות שבחיי המציאות המדינית והסוציאלית. ברם, בית הכנסת לא שימש תחום יחיד לאגדה. אף בתי-המדרשות היו מתעסקים בהם (= בדרשות) בשבתות וימים טובים, והללו אף הם פתוחים היו להמונים. היתה הרבצת תורה באגדה – פעמים אף בהלכה – פופולארית, במלוא משמעה של מילה זו. (גדליהו אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, חלק א, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב תשי"ג, עמ' 305).

⁹ במשנה שם נאמר: 'הסיף מאימתי מקבל טומאה – משישופנו, והסכין – משישחיונה'. כבר רבנו תם עמד על קושיה זו ותירצה לפי דרכו (ראו תוס' שם, ד"ה הסכין), אך בפשטות הקושיה על האמוראים או על בעל האגדה עדיין במקומה עומדת. לאור תפיסתנו, הרואה באגדה זו ערך חינוכי ולא ערך היסטורי (ראו ההפניה בהערה 11), זו אינה קושיה, כיון שלבעל האגדה אין עניין בדיוק בפרטים, לא היסטוריים ולא הלכתיים, אלא יש לו עניין ליצור אגדה בעלת מסר משמעותי לקהל השומעים והקוראים.

¹⁰ אשר קרוי במקורות הארצישראליים בעיקר בשם: רבי שמעון בן לקיש.

¹¹ וראו בהרחבה על כך, הן לגבי סיפור זה הן לגבי סיפורים נוספים, במאמרי: '...ואקח לי שני מקלות לאחד קראתי נעם ולאחד קראתי חבלים...'. בתוך: 'דור לדור: משלהי תקופת המקרא ועד חתימת התלמוד - קובץ מחקרים לכבוד יהושע אפרון', מוסד ביאליק (ירושלים) ואוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ה, עמ' 235-250.

א.

ברצוני להראות שפסקה סתומה במסכת קידושין, שפרשנים ופוסקים חלוקים בהבנתה, ניתנת לפתרון דווקא על ידי כך שניעזר באגדה במובן הרחב שלה, כלומר, כשנבין שהיא משקפת את החיים עצמם.

תנו רבנן: ללמוד תורה ולישא אשה - ילמוד תורה ואחר כך ישא אשה, ואם אי אפשר לו בלא אשה - ישא אשה ואחר כך ילמוד תורה. אמר רב יהודה אמר שמואל, הלכה: נושא אשה ואחר כך ילמוד תורה. רבי יוחנן אמר: ריחיים בצוארו ויעסוק בתורה? ! ולא פליגי: הא לן, והא להו.

(קידושין כט ע"ב)

לפני שניגש לעסוק בעניין שלנו, נמשיך עוד מעט בגמרא, בכדי להבין את הנוהג המקובל בבבל בעניין גיל הנישואין:

משתבח ליה רב חסדא לרב הונא בדרב המנונא דאדם גדול הוא. אמר ליה: כשיבא לידך הביאהו לידי. כי אתא, חזייה דלא פריס סודרא. אמר ליה: מאי טעמא לא פריסת סודרא? אמר ליה: דלא נסיבנא. אהדרינהו לאפיה מיניה, אמר ליה: חזי, דלא חזית להו לאפי עד דנסבת. רב הונא לטעמיה, דאמר: בן עשרים שנה ולא נשא אשה - כל ימיו בעבירה. בעבירה סלקא דעתך? אלא אימא: כל ימיו בהרהור עבירה.

[תרגום - רב חסדא היה משבח את רב המנונא בפני רב הונא על כך שהוא אדם גדול. אמר רב הונא (לרב חסדא): כשיבוא אליך (רב המנונא), הביאהו לפני. כשבא (רב המנונא), ראה (רב הונא) שאינו פורס סודר (על ראשו). שאל (רב הונא): מדוע אינך פורס סודר? ענה: כיון שלא התחתנתי. החזיר (רב הונא) את פניו ממנו, ואמר לו: דע לך, שלא תראה את פני עד שתתחתן. רב הונא לשיטתו, שאמר: בן עשרים שנה ולא נשא אשה - כל ימיו בעבירה. האם בעבירה ממש? ! אלא אמור: כל ימיו בהרהור עבירה].

דברי רב הונא מחדדים לנו את הגישה הרווחת בבבל, בעוד שהמציאות בארץ ישראל משתקפת במימרא של רבי יוחנן.

ב.

נחזור לגמרא שלנו בקידושין. אמרנו שבפשוטה של גמרא אפשר להבין שיש באמת הבדל יסודי בין בבל לארץ ישראל. כך הבין זאת רש"י:

הא לן הא להו - בני בבל היו הולכין וגורסין משניות התנאים בא"י ומתוך שלומדים חוץ למקומם אין צרכי הבית מוטלים עליו, נושא אשה דהוה בלא הרהור ואחר כך הולך ולומד תורה.
להו - לבני ארץ ישראל הלומדים במקומם אם נושא אשה יהו צרכי הבית מוטלין עליו ויבטלוהו.
(רש"י, קידושין כט ע"ב)

לפי הבנתו של רש"י, בני בבל היו יוצאים ללמוד חוץ למקומם, ולכן יכלו לשאת אשה כך שלא יופרעו מלימודם, ואילו בני ארץ ישראל נשארו ללמוד במקומם, ולפיכך לא יכלו לשאת אשה, כי אז צרכי הבית היו מוטלים עליהם.

והנה בתוספות אנו מוצאים את דברי רבנו תם המשיג על דברי רש"י סבו :

פירש בקונטרס... וקשה לרבנו תם, דמשמע דקאמר שמואל דנושא אשה תחלה כדי להיות בלא הרהור ומוקי לה למילתיה בבני בבל, אם כן אכתי איכא הרהור כיון שהולכים ללמוד חוץ למקומן. ועוד קשה, אחר שנשא אשה היאך יצא חוץ למקומו ללמוד, והלא הוא צריך לחזור אחר מזונות אשתו ובניו! ובפרק קמא דגיטין אשכחן דשלח רבי אביתר:¹² בני אדם הבאים משם לכאן הם מקיימין בעצמן ויתנו את הילד בזונה ואת הילדה מכרו ביין, פירוש שצריכין בניו ובנותיו להתמשכן בעבור מזונותיהן. משמע שאין עושים יפה שהולכים ללמוד חוץ למקומן.
על כן נראה לרבנו תם איפכא, דרבי יוחנן דאמר: 'ריחים בצוארו ויעסוק בתורה', לבני בבל דיבר, שאינו יכול להניח אשתו וילך וילמוד תורה, ועוד שהם עניים. ושמואל דאמר: 'נושא אשה תחלה', לבני ארץ ישראל אמר, שיכולים ללמוד במקומם וגם הם עשירים, וטוב לו שישא אשה וילמוד תורה בטהרה. ומיהו, פעמים שגם בני ארץ ישראל היו יוצאים חוץ למקומם לבל כדי ללמוד תורה, אלא רובם היו לומדים במקומם.

(תוספות שם, ד"ה הא לן והא להו)

לפי רבנו תם, דווקא בני ארץ ישראל יכלו לשאת אשה, ומכל מקום זה לא הפריע אותם מלימודם כיון שהיו עשירים.¹³ לעומת זאת, בני בבל שהיו עניים לא יכלו לשאת אשה ולעמוד בעול הפרנסה, ולכן ההכוונה שלהם היתה שלא לשאת אשה לפני שהם יוצאים ללמוד חוץ למקומם. בנוסף, רבנו תם מציין שהיו גם חכמים בני ארץ ישראל שיצאו ללמוד חוץ למקומם. בהמשך נראה שאכן כך היתה המציאות בקרב תלמידי החכמים בארץ ישראל, ולפחות אצל חלקם.

¹² מאמוראי ארץ ישראל בדור השני, עמד בקשר עם רב יהודה ורב חסדא.
¹³ אינני יודע על סמך מה אמר רבנו תם שבארץ ישראל היו עשירים באותה תקופה.

אם נעיינ בתוספות ר"י הזקן נראה כיצד הוא פותר את העניין לפי דרכו:

ומסתברא דהכי פירושא: הא לך – שיצ'נו מתגבר עלינו, הא להו – שמתוך שהם חפצים בתורה אין יצרם מתגבר עליהם. והשתא לא פליגי שמואל ורבי יוחנן עם הברייתא, וכן נראה מפירוש הר"ם פרק א [מהלכות תלמוד תורה].¹⁴
(תוספות ר"י הזקן שם, ד"ה הא לך)

ר"י הזקן רואה בהבדל בין בני ארץ ישראל ובני בבל הבדל רוחני ולא הבדל במציאות. רמתם הרוחנית של בני ארץ ישראל גבוהה יותר, כך שמתוך חפצם בתורה אין יצרם מתגבר עליהם והם יכולים לדחות את נישואיהם. מה שאין כן בני בבל, שיצרם מתגבר עליהם, ולכן אל להם לדחות את נישואיהם, למרות שעל ידי כך הם ייבטלו מלימוד. רואים כאן שר"י הזקן מנתק את העניין מההקשר של המציאות השונה בין המקומות, ומעביר את הדברים למישור אחר. לפיכך, אין מחלוקת בין שמואל ורבי יוחנן לברייתא, אלא כל אחד מהם הורה לבני מקומו לפי רמתם הרוחנית.

ג.

כדי להבין את הדברים לאשורם, ננסה לעמוד מעט על מציאות החיים בארץ ישראל ובבבל באותם הימים. אך לפני שנפנה לבחון את המציאות בנוגע ללימוד התורה, נתעכב לרגע כדי לחוש יותר את אוירת החיים בכל הקשור לחיי הנישואין באותה התקופה.

בתוספתא בכתובות מובאת מחלוקת ביחס לאשה שבגרה העומדת להינשא לכהן. תוך כדי הדיון עצמו אנו לומדים על מציאות החיים בארץ ישראל של ימי התנאים, ופוגשים בדרך כמה מהתנאים המפורסמים, שדנים בחיוב המזונות של הבעל לארוסתו:

הבגר בתביעה,¹⁵ נותנין לה שנים עשר חדש. אם היתה קטנה, בין היא בין אביה יכולין לעכב.

רבי טרפון אומר: נותנין לה הכל תרומה. במי דברים אמורים? מן האירוסיין. אבל מן הנשואין, מודה רבי טרפון שנותנין לה מחצה חולין ומחצה תרומה. במי דברים

¹⁴ הרמב"ם במשנה תורה, הלכות תלמוד תורה פ"א ה"ה, אכן פסק כדברי הברייתא, תוך התייחסות לעניין התגברות היצר: 'לעולם ילמוד אדם תורה ואחר כך ישא אשה, שאם נשא אשה תחלה אין דעתו פנויה ללמוד. ואם היה יצרו מתגבר עליו עד שנמצא שאין לבו פנוי, ישא ואחר כך ילמוד תורה'. יש לציין שמי שהפנה לפסק הרמב"ם אינו ר"י הזקן עצמו, אלא כנראה אחד מתלמידיו, כיון שר"י הזקן לא הספיק להכיר את משנה תורה, שמהדורה ראשונה שלו התפרסמה סמוך לפטירתו, לפנייה או לאחריה (ר"י הזקן נפטר בשנת 1775 או בשנת 1778, ומשנה תורה התפרסם לראשונה במצרים בשנת 1777). פרופ' י"מ תא-שמע מביא בספרו: הספרות הפרשנית לתלמוד, חלק שני: 1200-1400, הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, ירושלים תשס"ד, עמ' 104, שתוספות ר"י הזקן שבידינו 'רובן ככולן נמסרו על ידי תלמידיו, בעריכתו ו'בחסותו' של ר"י הזקן, וכך ניתן להסביר את ההפניה למשנה תורה לרמב"ם, שהיא ככל הנראה תוספת של תלמיד.

¹⁵ המדובר הוא על נערה בוגרת שנתבעה לנישואין, כלומר היא כבר מיועדת לאדם מסוים, ואף התקדשה לו, והיא ממתנה לנישואין שמתבטאים על ידי ה'כניסה' לביתו של החתן.

אמורים? בבת כהן לכהן. אבל בת ישראל לכהן, הכל מודים שמעלין לה כל מזונותיה מן החולין. רבי יהודה בן בתירה אומר: שתי ידות תרומה ואחת חולין. רבי יהודה אומר: מוכרת את התרומה ולוקחת בדמיה חולין. רבן שמעון בן גמליאל אומר: כל מקום שהזכרו שם תרומה נותן כפול חולין. זו משנה ראשונה. רבותינו אמרו: אין האשה בת ישראל אוכלת בתרומה עד שתכנס לחופה, והיבמה עד שתיבעל. אם מתה, בעלה יורשה... (תוספתא כתובות [ליברמן] פ"ה ה"א)

מההלכות המובאות בפרק אנו לומדים על מציאות החיים בארץ ישראל בנוגע להכנות לנישואין ולנישואין עצמם. דבר זה חשוב כיון שישנו חשש שנלמד את הדברים בצורה 'קרה' ומנותקת מהחיים, וכך נחטיא הן את ההזדמנות להכיר מקרוב את החכמים ואת חייהם, והן את הבנת הדברים לעומקם. דרך הניסיון להכיר את החיים של החכמים נוכל להבין טוב יותר למה הם התכוונו. המקורות מביאים בפנינו מעשים שאירעו במציאות, כיון שאצלם החיים וההלכה משולבים לחלוטין. אנו שומעים, למשל, גם על מקרה מיוחד כמו זה:

אמר רבי מנחם בן נפח משם רבי ליעזר הקפר: מעשה ברבי טרפון שקידש שלש מאות נשים להאכילן בתרומה, שהיו שני בצרות.¹⁶
(שם)

כשנמשיך בקריאת הפרק נוכל לשים לב למיזוג שבין ההלכה לאגדה ולכך שההלכה אינה מנותקת מהחיים, אלא להפך, היא קשורה אליהם ומתייחסת אף לפרטים הקטנים של המציאות המתוארת:

המשרה את אשתו על ידי שלישי, כולם במדה האיטלקי. אפילו נדה, ואפילו חולה, ואפילו שומרת יבם, נותן לה: כוס, חבית וקדירה, פך, נר ופתילה. יין אין לה, שאין נשותיהן של עניים שותות יין. כר אין לה, שאין נשותיהן של עניים ישנות על כר.
(שם, ה"ח)

כאן אנו עוברים את הגבול הצר שבין הלכה לאגדה, מפני שההלכה מדברת רק על מה חייב אדם לעשות ומה אסור לו לעשות. כאן כבר יש תיאור של המציאות בארץ ישראל באותו זמן ביחס להרגלי החיים של העניים והעשירים, מציאות שעל פיה נקבע מה אדם חייב לתת לאשתו.

בהמשך אנו מוצאים מעשה המבטא את מנהגי העשירים באותו זמן:

¹⁶ זהו כמובן מעשה חסידות של רבי טרפון, אשר קידש את הנשים על מנת שיוכל לתת להן לאכול מהתרומה שניתנה לו בתור כהן, על סמך ההלכה המתירה לאשה שהתקדשה לכהן לאכול בתרומה.

מעשה בבתו של נקדמון בן גוריון, שפסקו לה חכמים חמש מאות דינרי זהב בכל יום לקופת בשמים,¹⁷ ולא היתה אלא שומרת יבם. אף היא קיללה ואמרה להם: כך תתנו לבנותיכם.¹⁸

(שם, ה"ט)

אנו רואים כיצד התוספתא כוללת יחד את ההלכה ואת האגדה. האגדה מאירה לנו את החיים ואת ההבדל בין עשירים לעניים. ניתן לראות בבירור שאי אפשר להפריד את דברי ההלכה מדברי האגדה. רק בצורה כזאת ניתן להבין את דברי חז"ל בצורה המלאה ביותר. כעת נראה דוגמה נוספת לאגדה שמאירה את ההלכה ו'מוציאה' אותה מהיותה תיאורטית. במשנה ביבמות מובא:

ארבעה אחין נשואין ארבע נשים ומתו, אם רצה הגדול שבהם ליבם את כולן הרשות בידו.

(יבמות פ"ד מי"א)

למשנה הזו מביא התלמוד הירושלמי אגדה:

דלמא.¹⁹ תלת עשר אחין הויין, ומתיין תרין עשר דלא בנין. אתיון, בעיון מתייבמה קומי רבי. אמר ליה רבי: איזיל ייבם, אמר ליה: לית בחיילי. והם אומרות, כל חדא

¹⁷ במשנה (פ"ו מ"ד) נאמר ש'החתן מקבל עליו עשרה דינרין לקופה, לכל מנה ומנה', ופירושו בגמרא (בבלי, סו ע"ב) שזה לקופה של בשמים'. מעניינת אמירתו של רב אשי שם האומר: 'לא נאמרו דברים הללו אלא בירושלים', אמירה המפקיעה את תוקפו של חיוב זה משאר המקומות (והזמנים), וכדברי רבן שמעון בן גמליאל במשנה: 'הכל כמנהג המדינה'.

¹⁸ גם בירושלמי (פ"ה ה"א) מובא שהיא אמרה זאת כקללה, וזאת משום שהיה מגיע לה יותר לפי החשבון של הכתובה על פי המפורש במשנה, ולכן כעסה על החכמים שהפחיתו לה (בבבלי כאן, סו ע"ב, מובא שרבן יוחנן בן זכאי פגש אותה לאחר החורבן ואמר לתלמידיו: 'זכור אני כשחתמתי על כתובתה של זו, הייתי קורא בה אלף אלפים דינרי זהב מבית אביה חוץ משל חמיה'). בבבלי, לעומת זאת, לא מובא שזה היה בלשון קללה, ונוסף שם בסוף: 'וענו אחריה אמן'. לאור זאת ניתן לטעות ולחשוב שלפי הבבלי (לעומת התוספתא והירושלמי) היא בירכה את החכמים, אך לא היא, שהרי בירושלמי מובא: 'אף על פי כן (כלומר, אף על פי שקיבלה סכום עצום לכל יום) קיללה אותן, ואמרה להן: ככה תתנו לבנותיכם. אמר רבי אחא: וענינו אחריה אמן'. כלומר, אף על פי שהיא התכוונה לקלל (כיון שלפי מעמדה זה היה מעט), החכמים ראו בכך ברכה, שהרי מדובר כאן על סכום עצום שעבור חכמים רבים אכן מהווה ברכה גדולה. חשוב להדגיש כאן את העובדה שהחכמים ראו בדברי בתו של נקדמון עניין בעל השפעה של ממש, ולכן ענו אחריה אמן. עניין זה מתחדד לאור דברי התוספות כאן (ד"ה וענו אחריה אמן), המציינים לסיפור דומה שאירע עם כלתו של נקדמון בן גוריון, המופיע בדף סה ע"א. שם מסופר שכלתו התאלמנה והיתה מיועדת לייבום, ומובאת שם ברייתא האומרת: 'תנא, שומרת יבם היתה, ולא ענו אחריה אמן'. התוספות כאן מסבירים את ההבדל כך: 'למעלה (דף סה ע"א) לא ענו אחריה שלא היה בעלה חי, אבל כאן שהיה חי ענו אחריה אמן'. כלומר, בסיפור המובא בדף סה ע"א, כיון שהיא היתה אלמנה, אילו היו החכמים עונים אמן היה בכך משום קללה שבנותיהם תזכינה בכזה סכום בתנאי שתאלמנה, דבר שכמובן אינו ברכה אלא קללה. את זאת ניתן להבין אם מפנימים את המשמעות שיש לכל דבר היוצא מפיו של האדם.

¹⁹ 'דלמא' הוא מונח המבטא פתיחה לסיפור מעשה, ומקורו במילה היוונית – המשמשת עד ימינו – 'דרמה' (במקור היווני משמעה כמו בשימושה על ידי חז"ל – סיפור מעשה).

וחדא, אנא מזיינא ירחי. אמר: ומאן זיין ההוא ירחא דעיבורא? אמר רבי: אנא זיינא ירחא דעיבורא. וצלי עליהון, ואזלון להון. בתר תלת שנין, אתון טעינין תלתיין ושיתא מיינוקיין. אתון וקמנו להן קומי דרתה דרבי. סלקין ואמריין ליה: לרע קרייא דמיינוקיין בעיין מישאול בשלמך. אודיק רבי מן כוותא וחמתון, אמ' לון: מה עיסקיין? אמריין ליה: אנן בעיין תיתיין לן ההוא ירחא דעיבורא. ויהיב להון ההוא ירחא דעיבורא.

[תרגום – מעשה. שלושה עשר אחים היו, ומתו שנים עשר ללא ילדים. באו (האלמנות-היבמות), רצו להתייבם לפני רבי. אמר לו רבי (לאח-היבם): לך יבם, אמר לו: אין בכוחי (מבחינה כלכלית). והן אומרות, כל אחת ואחת: אני אפרנס את החודש שלי. שאל: ומי יפרנס את חודש העיבור? אמר רבי: אני אפרנס את חודש העיבור. התפלל עליהם, והלכו להם. לאחר שלוש שנים, באו (הנשים) טעונות בשלושים ושישה ילדים. באו ועמדו להם לפני חצרו של רבי. נכנסו (משרתיו) ואמרו לו: למטה יש "כפר" של ילדים שרוצים לשאול בשלומך. הציץ רבי מהחלון וראה אותם. אמר להם: מה רצונכם? אמרו לו: אנו רוצים שתתן לנו את דמי חודש העיבור, ונתן להם את דמי חודש העיבור].

(ירושלמי יבמות פרק ד הי"ב, ו ע"ב)

האגדה הזאת 'מחייה' את ההלכה ה'יבשה' שהובאה במשנה ונותנת לה 'צבע'. פתאום אנו נחשפים לסיפור שיש בו מעשה גדול של חסד מצד אחד מגדולי התנאים – רבי יהודה הנשיא. לאור כל מה שראינו, אנו מבינים כמה ההלכה והאגדה משולבות, וכמה האגדה עוזרת לנו להבין את דברי ההלכה ואת התמונה המלאה של חיי הנישואין והחיים בכלל.

ד.

קצת נוכל לשוב לעניין שעסקנו בו, ולבחון את המציאות של חכמים שנוסעים ברשות או שלא ברשות ללמוד. במשנה במסכת כתובות שנינו:

התלמידים יוצאין לתלמוד תורה שלא ברשות שלשים יום.²⁰ הפועלים שבת אחת. העונה האמורה בתורה: הטיילין בכל יום, הפועלים שתיים בשבת, החמרים אחת בשבת, הגמלים אחת לשלשים יום, הספנים אחת לששה חדשים - דברי רבי אליעזר. (כתובות פ"ה מ"ו)

²⁰ לפי הגמרא בדף סב ע"ב, גם ההלכה ש'התלמידים יוצאים לתלמוד תורה שלא ברשות שלושים יום', היא של רבי אליעזר (ולא רק הסיפא, המדברת על חיוב מצות עונה). זאת לעומת דעת חכמים הסוברים ש'התלמידים יוצאים לתלמוד תורה שתיים ושלוש שנים שלא ברשות'. עמדה זו של רבי אליעזר נובעת מהיותו אמן על דרכי ההלכתית והרוחנית של בית שמאי. גישתו של בית שמאי ביחס לחיי המשפחה היא גישה הרואה את שני בני הזוג כשותפים לבניית המשפחה, תוך כך שכל אחד רואה את צרכיו של השני ודואג למילויים. ממילא ניתן לראות בהלכותיהם יותר רגישות ביחס לצרכיה של האשה. להרחבה על כך ראו: 'בן-שלום, בית שמאי ומאבק הקנאים נגד רומי, יד יצחק בן-צבי והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ירושלים תשנ"ד (1993), עמ' 210-221, ובהערה 139.

להשלמת התמונה נוכל להיעזר בסיפור מן התלמוד הבבלי:

רבי חנניה בן חכינאי הוה קאזיל לבי רב בשילהי הלוליה דרבי שמעון בן יוחאי, אמר ליה: איעכב לי עד דאתי בהדרך, לא איעכבא ליה. אזל יתיב תרי סרי שני בבי רב. עד דאתי אישתנו שבילי דמתא ולא ידע למיזל לביתיה. אזל יתיב אגודא דנהרא, שמע לההיא רביתא דהוה קרו לה: בת חכינאי, בת חכינאי, מלי קולתך ותא ניזיל. אמר: ש"מ, האי רביתא דידן, אזל בתרה. הוה יתיבא דביתהו קא נהלה קמחא, דל עינה חזיתיה, סוי לבה פרח רוחה. אמר לפניו: רבונו של עולם, ענייה זו זה שכרה? בעא רחמי עלה וחייה.

רבי חמא בר ביסא אזיל יתיב תרי סרי שני בבי מדרשא. כי אתא, אמר: לא איעביד כדעביד בן חכינאי. עייל, יתיב במדרשא, שלח לביתיה. אתא רבי אושעיא בריה, יתיב קמיה. הוה קא משאיל ליה שמעתא, חזא דקא מתחדדי שמעתיה. חלש דעתיה, אמר: אי הואי הכא הוה לי זרע כי האי. על לביתיה, על בריה, קם קמיה. הוא סבר, למשאיליה שמעתתא קא בעי, אמרה ליה דביתהו: מי איכא אבא דקאים מקמי ברא? קרי עליה רמי בר חמא: החוט המשולש לא במהרה ינתק - זה רבי אושעיא בנו של רבי חמא בר ביסא.

[תרגום – רבי חנניה בן חכינאי היה הולך לבית המדרש לאחר שמחת נישואיו של רבי שמעון בן יוחאי. אמר לו (רבי שמעון): המתן לי עד שאבוא אתך. לא המתין לו. הלך, ישב שתיים עשרה שנים בבית המדרש. כשחזר, השתנו שבילי העיר ולא ידע איך להגיע לביתו. הלך וישב על גדת הנהר, ושמע שהיו אומרים לנערה אחת: בת חכינאי, בת חכינאי, מלאי כדך ובואי נלך. אמר: מסתבר שנערה זו היא בתי, והלך אחריה. היתה אשתו יושבת ומנפה קמח, הרימה עיניה וראתה אותו, הכירה שזה הוא ופרחה נשמתה. אמר לפניו: רבונו של עולם, ענייה זו, זה שכרה?! ביקש עליה רחמים וחייתה.]

רבי חמא בר ביסא הלך, ישב שתיים עשרה שנים בבית המדרש. כשחזר, אמר: לא אעשה כמו שעשה בן חכינאי. נכנס, ישב בבית המדרש (בעירו), שלח לביתו (להודיע שהגיע). בא רבי אושעיא בנו, ישב לפניו. היה שואל (הבן) אותו בהלכות, ראה שמחודרות ההלכות בפיו. חלשה דעתו, אמר: אם הייתי נשאר כאן, היה לי בן כזה. נכנס לביתו, נכנס בנו, קם מפניו (האב). חשב (האב) שכנו בא כדי לשאול אותו דבר הלכה. אמרה לו אשתו: האם יש אבא שקם מפני בנו? קרא עליו רמי בר חמא: 'החוט המשולש לא במהרה ינתק' - זה רבי אושעיא בנו של רבי חמא בר ביסא.]

(כתובות סב ע"ב)

דבר מעניין שניתן לראות כאן הוא שרבי חנניה בן חכינאי ישב על שפת הנהר. כאשר הסיפור הזה הגיע מארץ ישראל לבבל, הוא נערך ודיבר במושגים המתאימים לנוף המציאותי של בבל.²¹ לסיפור הזה יש שתי מקבילות ארצישראליות - בבראשית רבה ובויקרא רבה. נביא כאן את המקבילה מויקרא רבה:

דילמא. רבי חנניה בן חכינאי ורבי שמעון בן יוחי הלכו ללמוד תורה אצל רבי עקיבה בבני ברק. שהו שם שלש עשרה שנה. רבי שמעון בן יוחי משלח וידע מה בגו בייתא. רבי חנניה בן חכינאי לא הוה שלח וידע מה בגו בייתא. שלחה אשתו ואמרה לו: בתך בגרה, בוא והשיאה. ואפעלפי כן לא הלך. צפה רבי עקיבה ברוח הקודש, ואמ' להן: כל מי שיש לו בת בוגרת, ילך וישיאה. ידע מהו שמע, קם נסב רשותא ואזל. אזל בעי לה בגו בייתא ואשכחה דפניית לזווית אחרי. מה עבד, אזל ויתב ליה על מלויתיה דנשיא, שמע קלהון דטלייא אמרין בת חכינאי מלאי קולתיך וסוק לך. מה עשה, היה מהלך אחריה עד שנכנסה לתוך ביתו, נכנס אחריה פתאום, לא הספיקה אשתו לראותו עד שיצתה נשמתה. אמ' לפניו: רבונו של עולם ענייה זו, זו שכרה לאחר שלש עשרה שנה? ! באותה שעה חזרה נפשה לגופה.

[תרגום – מעשה. רבי חנניה בן חכינאי ורבי שמעון בן יוחי הלכו ללמוד תורה אצל רבי עקיבה בבני ברק. שהו שם שלוש עשרה שנה. רבי שמעון בן יוחי היה שולח (מכתבים), והיה יודע מה (קורה) בתוך ביתו. רבי חנניה בן חכינאי לא היה שולח (מכתבים), ולא היה יודע מה (קורה) בתוך ביתו. שלחה אשתו ואמרה לו: בתך בגרה, בוא והשיאה. אף על פי כן לא הלך. צפה רבי עקיבה ברוח הקודש, ואמר להם: כל מי שיש לו בת בוגרת, ילך וישיאה. ידע (רבי חנניה) שהתכוון אליו, עמד ונטל רשות, והלך. הלך לחפש את אשתו בבית, ומצא שהבית עבר למקום אחר. מה עשה? הלך וישב לו במקום מילוי המים ע"י הנשים. שמע את קול הנערות האומרות: בת חכינאי, מלאי כדך ועלי לך. מה עשה, היה מהלך אחריה עד שנכנסה לתוך ביתו, נכנס אחריה פתאום, לא הספיקה אשתו לראותו עד שיצתה נשמתה. אמר לפניו: רבונו של עולם, ענייה זו, זו שכרה לאחר שלש עשרה שנה? ! באותה שעה חזרה נפשה לגופה].

(ויקרא רבה [מרגליות] פרשה כא, ח)

פה אנחנו רואים למשל את אותה שמועה ואת אותה אגדה, אך הנוף משתנה. רואים שיש כאן נוף ארצישראלי.

באותו דף בגמרא (כתובות סב ע"ב) מובאים סיפורים נוספים על חכמים שיצאו ללמוד מחוץ לביתם, לזמן קצר (למשך השבוע) או לתקופה ארוכה (שתים עשרה שנים). רוב החכמים המוזכרים

²¹ דוגמה נוספת לשינוי הנוף בין ארץ ישראל לבבל ניתן לראות בסיפור על רבי טרפון, המובא בירושלמי שביעית פרק ד סוף ה"ב, לה ע"ב, ובמקבילה שלו, תוך שינויים גדולים, בבבלי נדרים סב ע"א.

שם הם בני ארץ ישראל²² – תנאים ואמוראים – ולחלק מהסיפורים יש מקבילות במקורות הארצישראליים, כפי שראינו לעיל. התמונה שעולה מכלל הסיפורים היא שהיתה מציאות רווחת בקרב החכמים בארץ ישראל, שבה תלמידי חכמים צעירים יוצאים חוץ לביתם ללמוד בבית המדרש (בית הרב). בנוסף, אנו יודעים שבקרב בני בבל היתה תופעה לא מבוטלת של חכמים שעלו לארץ ישראל כדי ללמוד בה תורה, וחלקם אף נשאר בה לצמיתות.²³ עובדות אלו משליכות באופן משמעותי על הדיון ביחס למה שנאמר בקידושין לגבי שאלת 'ללמוד תורה ולישא אשה' – 'הא לן והא להו'.

ראינו שהראשונים התקשו בהסבר גמרא זו, ושהובאו דעות הפוכות ביחס למציאות שהיתה בארץ ישראל ובבבל לגבי הקדמת גיל הנישואין. מסתבר לומר שמשפט זה – 'הא לן והא להו' – אינו אלא 'סתמא דגמרא'.²⁴ כלומר, זהו ניסיון של חכמים מאוחרים ליישב את הסתירה בין דברי שמואל לדברי רבי יוחנן, יישוב שאינו עולה בקנה אחד עם המציאות הרווחת בארץ ישראל ובבבל. מסתבר שבין שמואל ורבי יוחנן היתה מחלוקת עקרונית בעניין זה, והיא אינה ניתנת ליישוב בקלות על ידי קביעה שמה שהיה נהוג בבבל לא היה נהוג בארץ ישראל.

לסיכום, ראינו שאת המציאות של חיי החכמים – הן בבבל הן בארץ ישראל – צריך ללמוד מתוך אותן אגדות המשקפות את החיים ואת המציאות, ולא ניתן 'להלביש' מציאות מסוימת שהיתה לכאורה במקום מסוים, אם אין לכך סימוכין במקורות. ראינו שניתן להפיק מהאגדות, נוסף על התועלת החינוכית והמוסרית – שזה כמובן העיקר – גם מידע על אודות המציאות והחיים של חכמינו. כך נוכל ביתר קלות להתחבר לדמויות של אותם חכמים, כאשר נראה אותן לנגד עינינו כדמויות חיות של אנשים שחיו את התורה בכל רמ"ח איבריהם ויישמו אותה בכל הפרטים של החיים והמציאות. כך נוכל ליישם את המימרא של רב גידל (גידול) שהובאה בתחילת המאמר:

כל האומר שמועה מפי אומרה יהא רואה בעל השמועה כאלו הוא עומד כנגדו, ומה טעמא- 'אך בצלם יתהלך איש'.

²² חוץ מסיפורו של רב רחומי (שהוא בבלי) המובא בהתחלה, מובאים סיפורים על: יהודה בנו של רבי חייא, בנו של רבי, רבי חנניה בן חכניאי (ורבי שמעון בן יוחי), רבי חמא בר ביסא ורבי עקיבא.

²³ כמו הרבה מתלמידי רבי יוחנן נפחא (דור שני לאמוראים), שעלו מבבל והשתקעו בארץ. המפורסם שבהם הוא רבי זירא, אך היו עוד רבים, כגון: רבי אלעזר בן פדת, רבי אמי ורבי אסי, רבי חייא בר אבא, רבי שמעון בר אבא, וכמובן זו תופעה שלא הצטמצמה לדור אחד. בנוסף, היו לא מעט 'נחותי' (יורדים) – חכמים בבליים שעלו לארץ ישראל והשתקעו בה, אשר ירדו לבבל לעתים מזומנות כשליחי חכמי ארץ ישראל ושם מסרו דברי הלכה ואגדה מחכמי ארץ ישראל. גם רבים מהם היו תלמידי רבי יוחנן, כגון: רבה בר בר חנה, רב דימי, רבין, רב שמואל בר רב יצחק ועוד.

²⁴ בעניין מושג זה ראו בהרחבה: דוד הלבני, מקורות ומסורות: ביאורים בתלמוד – מסכת בבא בתרא, הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, ירושלים תשס"ח, בחלק המבוא.